

ՆԿԱՐԻՉ ՍՄՔԱՏ ՏԵՐ-ԿՅՈՒՐԵՂՅԱՆԻ ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԼԵՎՈՆ ՉՈՒԳԱՍՉՅԱՆ*

Հղման համար. Չուգասգյան, Լևոն: «Նկարիչ Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանի նկարների վավերագրական կարևորության մասին»: *Արվեստագիտական հանդես*, N 2 (2023): 215-234. DOI: 10.54503/2579-2830-2023.2(10)-215

Սփյուռքահայ գաղթօջախների պատմության և արվեստի և արվեստագետների մասին թեև արտերկրում ու Հայաստանում լույս են տեսել առանձին գրքեր ու բազմաթիվ հոդվածներ, այնուամենայնիվ այդ երևույթների ըստ ամենայնի ուսումնասիրությունը դեռևս սպասում է իր ուսումնասիրողներին: Իրանի հայերի արվեստը նույնպես քիչ է ուսումնասիրված, թեև այդ երկրում նրանք կառուցել են պալատներ, տներ, քաղաքացիական նշանակության շենքեր, ստեղծել գեղանկարչության, ոսկերչության ընտիր նմուշներ և այլն: Իրանում հայ արվեստագետների գործունեության մասին հնագույն փաստերը հայտնի են 14-րդ դարից: Այդ մասին են վկայում մանրանկարիչներ Կիրակոս Թավրիզեցու, Մխիթար Անեցու, Ավագի նկարազարդած ձեռագրերը: Իրանահայության արվեստի ծաղկումը վերաբերում է 20-րդ դարին: Այդ երկրի հայկական մամուլում սփռված են բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք գաղափար են տալիս արվեստագետների մշակութային գործունեության մասին: 20-րդ դարի իրանահայ նկարչությունը մեզ է ներկայանում բազմաթիվ հեղինակներով, որոնցից շատերն աչքի են ընկնում իրենց անկրկնելի աշխատանքներով ու ոճով: Այդ աստղաբույլի մեջ իր ուրույն տեղն ունի նկարիչ Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանը (1913-1999):

Բանալի բառեր՝ Սմբատ Տեր-Կյուրեղյան, Սպահան, Նոր Զուլա, Սարգիս Խաչատուրյան, Փերիա, Չարմահալ, Սանգիբարան:

Ներածություն

Նկարիչ Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանի անունը քաջ ծանոթ է իրանահայ և ամերիկահայ գեղարվեստասեր հասարակության շրջանում և պակաս հայտնի է Հայաստանում: Նրա մասին կան բազմաթիվ հոդվածներ Իրանի, Լիբանանի, Կանադայի և ԱՄՆ-ի հայկական մամուլում, գրված են գրքեր հայ և պարսիկ հեղինակների, կյանքի և ստեղծագործությունների մասին կարելի է կարդալ առանձին ժողովածուներում ու համացանցում [4, էջ 306; 9; 12, էջ 78-81; 13; 14]: Հայաստանում ևս, տարիներ առաջ լույս են տեսել առանձին հոդվածներ Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանի մասին, որոնք, սակայն, հանգամանքների բերումով, դժբախտաբար մոռացվել են:

Հիմնական նյութի շարադրանք

Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանը ծնվել է 1913 թ. հոկտեմբերի 19-ին Նոր Զուլա-

* Երևանի պետական համալսարանի արվեստի պատմության և տեսության ամբիոնի վարիչ, ՀՀ մշակույթի վաստակավոր գործիչ, Միլանի (Իտալիա) Ամբրոզիան Ակադեմիայի անդամ, Մոնպելյեյի (Ֆրանսիա) Ակադեմիայի թղթակից-անդամ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, levonch@yahoo.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ 26.07.2023, գրախոսելու օրը՝ 11.08.2023, տպագրության ընդունելու օրը՝ 01.12.2023:

յում: Նախնական կրթությունը նա ստացել է տեղի Ազգային դպրոցում, որից հետո մեկ տարի սովորել է Սպահանի Ստյոպարտ Մեմորիալ անգլիական Քոլեջում: Արվեստի նկատմամբ նրա սերն ու նկարչական շնորհքն ի հայտ են եկել դեռևս աշակերտական շրջանում: Նկատելով երեխայի հետաքրքրությունն ու հակումը դեպի նկարչությունը, թե՛ դպրոցական, և թե՛ ընտանեկան միջավայրում նրան միշտ ոգևորում և քաջալերում են: Ազգային դպրոցում նրա նկարչության ուսուցիչն է եղել Եղիա Եղջանյանը: Ավելի ուշ նա որոշ ժամանակ աշակերտել է հետագայում հայտնի նկարիչ դարձած Հակոբ Վարդանյանին (1903-1983) [12, էջ 62-65]:

Նրա համար բախտորոշ է դառնում 1930 թ. հանդիպումը հայ նշանավոր նկարիչ Սարգիս Խաչատուրյանի հետ [11, 249-253; 6, էջ 90, 173, 219, 339-343; 3, էջ 208-209; 5, էջ 24; 7, էջ 309-313; 8, էջ 165-166; 1, էջ 489; 2, էջ 508]: Ս. Խաչատուրյանը Սպահան էր եկել պարսից շահի հրավերով Սպահանի պարսկական պալատների որմնանկարների վերականգնման համար:

Այդ ծրագրին զուգահեռ՝ տեղի հայ երիտասարդության համար նա որոշում է գիշերային նկարչական անվճար դասընթացներ կազմակերպել: Վերջիններիս, ի թիվս այլ երիտասարդների, մասնակցում է նաև Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանը: Ս. Խաչատուրյանը խթանում է Տեր-Կյուրեղյանի նկարչական հակումները, ծանոթացնում ջրաներկի և յուղաներկի հետ աշխատելու գաղտնիքներին, միջոց ստեղծում կատարելագործելու սեփական կարողությունները: Որպես լավագույն աշակերտներից մեկը՝ Տեր-Կյուրեղյանն առիթներ ուներ Խաչատուրյանի հետ աշխատելու: Հաճախ օրվա ընթացքում նա գնում էր Սպահանի Ալի Ղափուի պալատը՝ դիտելու Խաչատուրյանին աշխատանքի ժամանակ: Ոգևորված ուսումնասիրում էր ուսուցչի նկարելու ընթացքը, փորձում խորանալ նրա վարպետ վրձնի շարժումների մեջ և մտապահել դրանք: Երիտասարդ նկարիչը մեծ բավականություն էր ապրում, երբ առիթ էր ներկայանում կատարելու իր ղեկավարի հանձնարարությունները՝ աշխատանքի ժամանակ այս կամ այն կերպ նրան օգնելու [14, էջ 11-13, 14]: 1929 թվականին Տեր-Կյուրեղյանը հինգ-վեց ամիս սովորում է Խաչատուրյանի դասընթացներում, և նրա ուսումնառությունն ընդհատվում է ուսուցչի Փարիզ վերադառնալու պատճառով: Սակայն, ձեռք բերելով ավելի փորձառություն ու որոշ ինքնավստահություն՝ 1930 թ. Տեր-Կյուրեղյանը Սպահանում Չահարբադ պողոտայում բացում է յուրատեսակ պատկերասրահ-աշխատանոց, որը բացառիկ երևույթ էր աշխարհի հեռավոր մի անկյունը հանդիսացող արևելյան հին քաղաքի համար: Այդ ժամանակ է, որ Տեր-Կյուրեղյանը ստանում է նաև որոշ մասնավոր պատվերներ:

1931 թ. Սարգիս Խաչատուրյանի Նոր Զուղա կատարած երկրորդ այցելության ժամանակ Տեր-Կյուրեղյանն ու իր ընկերները վերսկսում են պարապմունքներն ուսուցչի հետ: Նոր Զուղայում եղած ժամանակ Խաչատուրյանը հաճախ է այցելում նրա աշխատանոցը և արժեքավոր դիտողություններով ուղղություն տալիս իր սանին: Ուսուցչի՝ վերջնականորեն Փարիզ վերադառնալուց հետո սկսվում է Տեր-Կյուրեղյանի ինքնաշխատության շրջանը: Տարեց-տարի աշխատելով ոչ միայն ջրաներկով, այլև գուաշով, պաստելով, յուղաներկով՝ Տեր-Կյու-

րեղյանը քայլ առ քայլ կատարելագործում է սեփական արվեստը՝ որպես նկարիչ, ասես, ինքն իր միջից աճելով:

Այդ տարիներին Տեր-Կյուրեղյանը շրջում է Սպահանի շրջակայքում՝ անբաժան իր հրացանից՝ թռչուն որսալով և լուսանկարչական գործիքից՝ միաժամանակ որոնելով, ուսումնասիրելով և ժապավենի վրա նկարահանելով գյուղական նահապետական վարք ու բարքով ապրող մարդկանց, նրանց զգեստավորումը, տները, փողոցները (նկ. 1), առօրյա կյանքի ու կենցաղի մանրամասները, նաև վրձնելով բնության գեղատեսիլ անկյունները:

Գեղարվեստական այդ այցելություններից տուն վերադառնալուց հետո նա ամեն անգամ քննության է առնում լուսանկարած նյութերը և ապա դրանց հիման վրա ստեղծում ջրաներկով պատկերներ, որոնք իրենց ճշմարտացիությամբ ու արտահայտչականությամբ թվում է, թե նկարված են առանց որևէ լուսանկարչական միջնորդության: Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանի նկարները մեծ բավականություն են պարգևում դիտողին և սիրել տալիս արվեստագետին ծննդավայր դարձած հողն ու նրա վրա ապրած մարդկանց, որոնք հավերժ բնավորվել են ու շարունակում են իրենց կյանքը նկարչի պատկերների մեջ:

Նախքան այդ երկերին անդրադառնալը հարկ է նշել, որ վարպետի ստեղծագործական ժառանգության մեջ բազմաթիվ են Սպահանին վերաբերող ստեղծագործությունները: Դրանք ցուցադրում են քաղաքի, մանավանդ Նոր Զուղայի թաղամասի ճարտարապետությունը, փողոցներն ու տները, համայնապատկերները, բնակիչներին և նրանց առօրյան ու զբաղմունքները:

Տեր-Կյուրեղյանի անձնական հավաքածուի մեջ է պահվում հեղինակի համար անսահման նվիրական մի ստեղծագործություն, որը ցուցադրում է նրա հայրական օջախը՝ այն տունը, ուր ծնվել էր նկարիչը [14, էջ 51] (նկ. 2): Այստեղ տեսանելի են նաև տան ջրհորը և բակում աճող նռնենիները, որոնք նույնքան բնորոշ էին Նոր Զուղայի հայկական բակերին: Նկարիչը մտաբերում էր, որ պատին հենված պղնձե ամանը զույգում էր կոչվում: Նրա մեջ պահվող ջուրն արևի տաքությամբ ջերմանում էր և գործածվում բաղնիքի համար:

Աղյուսով ու քարով երեսպատված բակը թանկ հիշողություններ էր արթնացնում նկարչի սրտում: Այս նկարը նախկինում պահվել է նկարչի Սուրբայա (Ճավա) հաստատված քրոջ՝ Լուսաբեր Հովհաննիսյանի մոտ և վերջինս հետևյալ հուզիչ բանաստեղծությունն է գրել պատկերի հետևում, որը կրում է «1950 թվականի փետրվարի 13» թվականը:

Քո վրձինը մոգական
Հայրենաբաղձ իմ հոգուն
Բերեց տնից հայրական
Մշտակարոտ մի անկին:
Նայում եմ մեր ջրհորին,
Ու յիշում եմ օրերն հին
Եվ երազում եմ նորից
Ծարաւս առնել էդ հորից:

Նկարչի այսօրինակ նկարները կարոտախտի տրամադրություններ են առաջացնում նաև ուրիշների հոգում:

Նկարչի տանը գտնվող նկարներից մեկում ներկայացված է Սպահանի հին թաղերից մի անկյուն: Հազար տարվա ավերակ հիշեցնող իջևանատան նմանող մի շինություն է ցուցադրված, որի պատերը կազմված են ջնարակված աղյուսներից: Այդ կառույցի ստվերին նստած տղամարդիկ պարսկերեն զիվա կամ զիվե կոչվող և թելից գործվող կոշիկն են սարքում: Վաղուց չկան այդ մարդիկ և, ով գիտե, գուցե նաև նրանց զբաղմունքը, բայց մինչ այդ նկարչի վրձինը արձանագրել է նրանց՝ հին-հին դարուց հիշատակած արհեստը զարգացնելու պահին:

Մինչև անգամ մեր իմացած արհեստների մասին նրա պատկերները պարունակում են դրվագներ, որոնք գրեթե անձանոթ են ժամանակակից մարդկանց: Այս առումով ուշագրավ է ստեղծագործություններից մեկը, որտեղ ցուցադրվում է բրուտանոցի (քուզեգյարի) ներսի կյանքը: Սեղանի առաջ նստած բրուտը (քուզեգյարը) ոտքով պտտեցնում է դուրգը և ձեռքով ձև տալիս կավե ամանին: Ըստ նկարչի՝ խոնավ ամանը դնում են վառարանի վրա, հետո վերցնում, ջնարակում և ապա՝ նորից դնում տաքացնում: Հազարավոր տարիների պատմություն ունեցող այս աշխատատեղանակը, թերևս, այսօր այլևս գոյություն չունի: Սպահանի բազարի մեջ տեղավորված երբեմնի արհեստանոցը ապրում է այժմ միայն Տեր-Վյուրեղյանի նկարում:

Նույն շուկայի ներսում կար նաև գորգագործական արհեստանոց: Այն ևս «անմահացել» է նկարչի շնորհիվ: Վաճառված գնացած այդ նկարի հուշը մնացել է արվեստագետի սեփականությունը կազմող լուսապատկերներից մեկում: Այդտեղ տեսանելի են գորգ գործող երկու աղջիկ և մեկ երեխա: Նրանք նստած են աթոռին, իսկ դազգահը դրված է ուղղահայաց դիրքով: Տեր-Վյուրեղյանը պատմում էր, որ մետաքսե գորգերը հյուսելու համար նուրբ մատներ էին պետք, ուստի դրանք հանձնարարվում էին երեխաներին:

Աթոռին նստած կամ գետնի վրա աշխատող գորգագործ կանանց ցուցադրող մի ամբողջ շարք է ստեղծել նկարիչը [13, էջ 5]: Հատկապես տպավորիչ է մեկ այլ նկար, որի մասին նույնպես գաղափար ենք կազմում պահպանված լուսապատկերի շնորհիվ: Ի տարբերություն վերը հիշատակվածի՝ այդ նկարը ներկայացնում է Սպահանի մոտ պարսկական մի գյուղի կյանքից դիտված տեսարան, որը ցույց է տալիս, թե ինչպես երկու կին գորգի վրա նստած գործում են: Դազգահը գետնի վրա է, իսկ թելերը կախված են վերևից: Կանայք որքան որ գործում են՝ այնքան առաջ են գնում: Ըստ նկարչի՝ նման գորգ հյուսելը երկուսից չորս տարի է տևում:

Տեր-Վյուրեղյանի պատկերների մեջ զգալի թիվ են կազմում այն նմուշները, որոնք ցուցադրում են Սպահանի և, ընդհանրապես, Պարսկաստանի հին կառույցները: Այդ կարգի նկարների շարքին են պատկանում Սպահանին վերաբերող «Մեդրեսե Զահարբադը» (1947) [13, էջ 8] (նկ. 3), «Զահարսու Նաղաշի փողոցը» (1954), «Դարդաշտ թաղի պարսկական իջևանատան դուռը» (1956), «Ալիի մզկիթը և մինարեն» (1959), «Շեյխ Լոթֆուլլայ մզկիթը» (1970) և այլ գործեր:

Նույն թեմային վերաբերող, վաճառված և նկարչից հեռացած նկարի մասին է վկայում նրա հավաքածուի մաս կազմող լուսապատկերներից մեկը: Այն ներկայացնում է Սպահանի Չհարբադ մեդրեսեն (կրոնական դպրոցը): Մեկ այլ լուսապատկերի շնորհիվ գաղափար ենք կազմում նախորդ մասում հիշված Սպահանի Մասչեդ շահ (թագավորական մզկիթ) և Ալի Ղափու հին պալատը ցուցադրող նկարի վերաբերյալ: Տեր-Կյուրեղյանը մտաբերում էր, որ 30-ական թվականներին իր ուսուցիչը՝ Սարգիս Խաչատուրյանը, նույն Ալի Ղափուի ներսում հին որմնանկարներն էր ընդօրինակում: Տեր-Կյուրեղյանի պատկերում՝ հիշյալ պատմական կառույցների առջև տարածվում է Մեյդանե շահ կոչված հրապարակը՝ աշխարհի ամենամեծ հրապարակներից մեկը: Կասկած չկա, որ գործ ունենք նկարչի առավել գեղեցիկ տեսարաններից մեկի հետ, և հիանալի է ընտրված ողջ համայնապատկերը:

Նկարչի տանը պահվում է մի պատկեր, որը ցուցադրում է Սպահանի Զայանդերուդ գետի վրա «Փոլե Զամանե խան» կոչվող կամուրջը [13, էջ 9]: Հեղինակը պատմում է, որ շուրջ երկու հարյուր տարի առաջ Զաման խանը սարերից մեկը երկու կես է անում և նոր հունով ուղղում գետի ջուրը: Խանի հրամանով սարի միջին մասն առանձին հսկա քարակտորի ձևով պահում են և կամուրջը կառուցելիս այդ ժայռը նույնպես հենարան դարձնում: Լսում էի նկարչի բացատրությունները հեռավոր այս պատմության մասին և ակամայից մտածում, որ թերևս քչերն են հիշում կամուրջի կենսագրության դրվագները:

Ահա և մեկ ուրիշ տեսարան Սպահանից և դարձյալ վկայված միայն լուսապատկերի մեջ: Այն նվիրված է Զայանդերուդ գետի վրայով անցնող Փոլեքյալե (այսինքն՝ կամուրջի գլուխ) կոչված կամրջին: Այս պատկերում գետը և կամուրջը մասնակիորեն ծածկված են ծառերով: Աշնան գույներով հագեցված նկար է սա: Մի ուրիշ լուսապատկերում ցուցադրված է Զայանդերուդի վրա շինված Շահաստանի կամուրջը: Սպահանի Մարնուն կոչվող թաղի նույնանուն կամուրջը ներկայացնող նկարը, որը թեև պահպանված չէ, բայց կա լուսապատկերը: Այն շատ մտածված ու հետաքրքիր հորինվածքով նկար է:

Տեր-Կյուրեղյանի ստեղծագործությունների բազմության մեջ իրենց գեղեցկությամբ առանձնանում են Սպահանի ավանդական հագուստներով հայ կանանց դիմանկարները: Ինչպես գիտենք, ընդհանրապես, հայ ազգագրական տարազը շատ բազմազան է և գունագեղ: 1915 թվականի Մեծ եղեռնի պատճառով ոչնչացավ Արևմտահայաստանի գավառների հայ բնակչությունը և փոշիացան հայության բազմադարյան ավանդույթները, նիստ ու կացի սովորույթներ, նաև՝ տարազը: Հայ ժողովրդի ազգային զգեստի մասին որոշ գաղափար ենք կազմում հայ արվեստի մի շարք երախտավորների՝ Արշակ Ֆեթվաճյանի, Վարդգես Սուրենյանցի, Սարգիս Խաչատուրյանի և այլ նկարիչների՝ ժամանակին կատարած դիմանկարների շնորհիվ:

Այս մեծ վարպետների շարքում իր նշանակալից տեղն է զբաղեցնում նաև Տեր-Կյուրեղյանը, որովհետև մոռացումից փրկել է իրանահայության տարազի առանձին օրինակները՝ վրձնելով հայ կանանց հիանալի դիմանկարներ: Նկարչի որդու՝ Արմենի անձնական հավաքածուի մեջ պահվում է Նոր Զուղայի տարա-

զով և ճակատին ու կրծքին դրամներ կրող մի կնոջ դիմանկար (1948) [13, էջ 12] (նկ. 4): Փոքր-ինչ ծիծաղկոտ աչքերով, բերանը խուփ, գլխաշոր կապած այս կինը հմայում է իր կերպարի պարզությամբ և արժանապատվությամբ: Նկարիչը նշում է, որ բերանը փակ կանայք ամուսնացած էին լինում և ամուսնու հոր և եղբոր մոտ չէին խոսում, ծափ տալով ու շարժումներով էին հասկացնում իրենց ուզածը: Տեր-Կյուրեղյանի վրձնած կանացի մյուս դիմանկարների համեմատ այս մեկում «բնորոշուին» ավելի ամբողջական է ներկայացված և հատուկ, մանրամասն ցուցադրված է զգեստի ողջ գեղեցկությունը: Նկարչի աչքից չի վրիպել և ոչ մի մանրուք: Հիանալի են նկարված կնոջ շալի զարդերը, ծոպերը, կրծքի փողերը, արծաթե գոտին, վերջինիս մեջ մտցված թաշկինակի նախշերը, զգեստի քղանցքի եզրերի զարդերը, ձեռքերի դաստակներին կապված սաթե ապարանջանները և այլն: Կնոջ մատանիները, քարերը, թվում է, թե աննկատելիորեն, բայց անմիջական աշխուժություն են բերում կերպարի ողջ նկարագրի մեջ: Նկարիչը բացատրում էր, որ տպված թաշկինակը ջուղայեցիներն ընդհանրապես կողքից չէին կախում:

Արվեստագետի հավաքածուի մեջ պահվող լուսապատկերների շնորհիվ մոռացությունից փրկվել են մի շարք անգին դիմանկարներ: Դրանցից մեկում Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի խորքի վրա պատկերված է ուրիշ մի գեղեցկուհի: Ինչպես և նախորդ «բնորոշուին»՝ նախշավոր շալով, դրամները վզից կախած, կզակը սպիտակ լաթով փակած երիտասարդ կինն իրոք շատ գեղեցիկ է [13, էջ 13; 14, էջ 55]: Իրական մադոննայի է նմանում Փերիայի զգեստը հագին, բերանը չծածկած (չամուսնացած) օրիորդը: Նրա պարանոցից իջնում և կուրծքն են զարդարում դրամները, ծաղկավոր գլխաշոր ունի, կապույտ շապիկ և կրծքին կարմիր գոգնոց: Նա պատկերված է տան խորքի վրա: Հատկապես տպավորիչ է օրիորդի գլխաշորը կապելու ձևը: Հիշողության մեջ մեկընդմիշտ սևեռվում է երրորդ մի նկար, որտեղ բնորոշուին ծաղկազարդ թաշկինակով, կանաչ ծաղկավոր շապիկով ու շագանակագույն գոգնոցով է, և նորից փողերն ու զարդերը կրծքից կախած: Ի տարբերություն նախորդ կանանց՝ այս մեկը ձախ ուսին կուժ է հենել [14, էջ 119] (նկ. 5): Նկարի խորքում երևում են տան պատերը: Այստեղ յուրաքանչյուր մանրամասն՝ արծաթե զարդերը, շապիկի ու գլխաշորի նախշերն առանձին վերցրած կամ միասնության մեջ բացառիկ ճաշակով են հաղորդված: Անսահման կախարդիչ է նկարի գունաշարը:

Սպահանի բնակիչները և ինքը՝ նկարիչը, սովորություն ունեին որսի գնալու քաղաքից դուրս գտնվող գյուղերը: Այդ օրերի մասին է վկայում Տեր-Կյուրեղյանի տանը պահվող նկարներից մեկը, որի մեջ տեսնում ենք աշնանային մի տեսարան Զայանդերուդ գետի մոտ (1951) [14, էջ 147] (նկ. 6): Այստեղ ցույց է տրված նկարչի որսորդական հրացանը հենված ծառին, ջրի տափաշիչը, ծառի տակ դրված թեյնիկը: Արվեստագետի լուսապատկերների հավաքածուի մի օրինակը ներկայացնում է ջուղայեցիների սիրած որսատեղերից մեկի բնությունը: Խոսքը գյուղի մասին է: Խնդրո առարկա նկարում ցուցադրված է Ալավիջեի կոչվող մզկիթը բլրի վրա և վերջինից ցած երևացող ծառերն ու ճանապարհը: Դժվար չէ պատկերացնել Տեր-Կյուրեղյանին հեծանիվով ու ներկատուփով Սպահանի

շրջակայքում որսի գնալիս: Նկարչի վկայությամբ՝ որսը և նկարչությունը երբեմն իրար խանգարում էին: Արվեստագետի եղբայրը հաճախ էր կրկնում նույն սրախոսությունը, թե «Մարդիկ աշխատանքից հոգնում են և գնում պիկնիկի, իսկ Սմբատը տնից է հոգնում և գնում պիկնիկի»:

Տեր-Կյուրեղյանի ստեղծագործությունները նաև սովորեցնում են Պարսկաստանի հեռու ու մոտիկ պատմությունը, անգնահատելի գիտելիքներ տալիս արևելյան հինավուրց մի աշխարհի և դարերի խորքից եկող ավանդույթների մասին, որոնց որևէ այլ նկարիչ երբեք այդքան մանրամասն ուշադրություն չի դարձել ու չի իմաստավորել: Այլ կերպ ասած՝ Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանն իր պատկերներին հաղորդել է պատմական, հնագիտական ու ազգագրական արժեք՝ մոռացումից և կորստից փրկելով հայ ու պարսիկ ժողովուրդների կյանքին, կենցաղին վերաբերող անգին մանրամասներ:

Արվեստագետի գործերում արձանագրվել են այնպիսի երևույթներ, որոնք այլևս ոչ ոք չի հիշում, քանի որ աշխարհն անճանաչելիորեն փոխվել է վերջին հիսուն-յոթանասուն տարիների ընթացքում և դարերով թվում է աներեք մնացած արևելյան ավանդույթները, զբաղմունքները, մասնագիտությունները մեկընդմիջ կորցրել են դիմագիծը կամ առնվազն նահանջել արևմտյան աշխարհից եկող մշակութային ալիքների առաջ: Բնակչության հսկայական զանգվածներ թողել են իրենց նահապետական կյանքը և գաղթել դեպի մեծ քաղաքներ՝ կուլ գնալով ժամանակակից՝ խոշոր արդյունաբերություն ունեցող հասարակության եռուզեռին: Բացի այդ, վերջին տասնամյակներում Պարսկաստանը, ինչպես և այլ երկրներ, ապրել է զանազան հասարակական, տնտեսական դժվարություններ ու ճգնաժամեր, կառավարությունների իրար հաջորդում, տեսակ-տեսակ տագնապներ, և այդ ամենի հետևանքով է՛լ ավելի մեծ ժողովրդագրական փոփոխություններ ու արտագաղթ դեպի ամեն կողմ:

Հիմնվելով այլ քաղաքներում կամ երկրներում, Պարսկաստանի գյուղերի բնակիչները ստիպված մի կողմ են դրել իրենց պապենական սովորություններն ու զբաղմունքները: Մարդկանց հիշողությունից աստիճանաբար ջնջվել են և շարունակում են անհետանալ հայ ու պարսիկ ժողովուրդների ազգագրական կենցաղի կարևոր առանձնահատկությունները: Կյանքի առաջընթացը սրբել-տարել է անգամ քաղաքներում գործած արհեստավորների առօրյայի մանրամասները: Այս իմաստով Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանի նկարներից շատերը վավերագրական արժեք են ներկայացնում, որովհետև իրենց մեջ են պարփակել հավերժի գիրկն անցած իրականությունը:

Պարսկաստանից մայր հայրենիք ներգաղթած և 1960-1980-ական թվականներին Հայաստանում ապրած, ապա Լոս Անջելեսում հաստատված, ներկայումս՝ հանգուցյալ վարպետ հրուշակագործ Եզնիկ Թամազյանի վկայությամբ, Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանը նկարել է նրա հայրական գյուղական տունը, և Թամազյանը, իմանալով պատկերի գոյության մասին, ձգտում էր ամեն կերպ ձեռք բերել այդ՝ իր հոգուն այնքան թանկ մասունքը:

Տեր-Կյուրեղյանը շատ է շրջագայել զուտ հայկական կամ հայերից ու պարսիկներից բաղկացած խառը բնակչություն ունեցող գյուղերում, նաև՝ պարսկա-

կան գյուղերում: Որոշ դեպքերում, օրինակ, Փերիայի շրջանում, նա եղել է բոլոր վայրերում: Նկարիչը հիշում էր, որ տասնվեց գյուղ կար Փերիայում: Դրանք լրիվ հայկական էին, իսկ հիմա խառը բնակչություն ունեն: Իր շրջագայությունների ժամանակ Տեր-Կյուրեղյանը սովորաբար վարձում էր դպրոցի սենյակը կամ իջևանում եկեղեցիների մոտի հյուրատներում և գյուղացիների տանը:

Տեր-Կյուրեղյանը շատ նկարներ է ստեղծել, որոնք ցուցադրում են լավաշ թխող կանանց [13, էջ 7]: Նկարչի տանը պահվող աշխատանքներից հիշարժան է «Լավաշ թխող կանանց» նկարը (1988): Դրա համար գեղջկուհիները թոնրի մեջ վառում էին գոմաղբը: Պատրաստի հացը թոնրից հանելու համար նրանք օգտագործում էին ունելի հիշեցնող երկաթե գործիքը, որը, ըստ արվեստագետի, կոչում էին ակիշ: Տեր-Կյուրեղյանը պատմում էր, որ գեղջկուհիները գոմաղբով նաև թեյ էին սարքում: Լավաշ թխելուց հետո նրանք թոնրի մեջ դնում էին ճաշը, որ հորի ներսում եղած տաքությամբ եփվի: Դարեր ի վեր հացը հայերի համար սուրբ է համարվել, և միշտ երգվել են հացով: Հացը թխելու գործը մի յուրահատուկ սրբազան արարողություն է նմանում և ունի իր անսահման հրապույրը:

Տարբեր առիթներով Տեր-Կյուրեղյանը նկարել է հաց թխող կանանց՝ ամեն անգամ հարստացնելով պատկերը նոր մանրամասներով: Նրա որդու՝ Արմենի տանը պահվում է այդ թեման ներկայացնող մեկ ուրիշ աշխատանք [14, էջ 106] (նկ. 7): 1962 թվականին ստեղծված այդ նկարում առագաստի պես ընդգծվում է զոլավոր մեծ վարագույրը: Վերջինիս միջոցով այրող արևին իրենց ստվեր ապահոված հացթուփ կանայք ջանասիրաբար աշխատում են: Մեկը գրտնակով բացում է խմորը, մյուսը՝ թոնրի վրա կախված հանում է պատրաստի լավաշները: Կանանց կերպարներն աչքի են ընկնում իրենց գույնզգույն զգեստներով: Նկարին իրական ճշմարտացիություն է հաղորդում գլխաշորով երեխան, որը խաղը թողած՝ թեք նստած նայում է մեծերի գործողություններին: Նկարի հետին մասում աջից պատկերված են պատի տակ ավանակի կողքին կանգնած երկու տղամարդ, որոնք բռնված են զրույցով: Արևի լույսը նստելով հողաշեն տների պատերին ու տանիքներին՝ հաղորդում է չոր կիզիչ արևի տաքությունը: Դիտելով այս պատկերը, կարծես, ներքուստ մաքրվում ես՝ մեջդ առնելով նոր թխած հացի անմահական բուրմունքը:

Արվեստագետի տանը գտնվող նկարներից մեկը ներկայացնում է Թեհրանից Քաշան գնացող ճանապարհի վրա ընկած պատմական Աբիանե գյուղի փողոցները: Հեղինակի վկայությամբ՝ տներն այդտեղ շինված էին կարմիր հողից, իսկ դրանց պատուհաններից շատերի շրջանակները նուրբ ձևով քանդակված էին: Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանը հիշում էր, որ այդ գյուղը այցելեցին Պարսկաստանի թագուհին և վարչապետ Հովեյդան ու այդ կապակցությամբ վերջինիս ընտրեցին Աբիանեի պատվավոր քեդխուդա (գյուղապետ): Վաղուց արդեն պատմություն են դարձել այդ օրերը, իսկ նկարչի պատկերում կանգ է առել անցյալի գիրկն անցած իրականությունը:

Առանձին դեպքերում իրենց յուրահատուկ կենսագրությունն ունեն նույնիսկ Տեր-Կյուրեղյանի բնանկարները: Այդպիսի պատմական տեսարան է նկարչի

տանը պահվող 1948 թ. աշխատանքը, որը կոչվում է «Գետի հոսանքը Սպահանի շրջանի Քուհերանգ սարի մոտ» [14, էջ 75]: Արվեստագետը պատմում է, որ 16-րդ դարի վերջին կամ 17-րդ դարի սկզբին Շահ Աբբասը ուզեցել է այդտեղ ամբարտակ շինել՝ գետի մակարդակը բարձրացնելու և Սպահանը ջրով ապահովելու նպատակով: Պատենշ շինելու համար Շահի հրամանով քարեր են բերել այստեղ: Այդ ժամանակներում շինանյութ ստանալու նպատակով մեծ քարերի վրա կրակ էին վառում, հետո ջուրը լցնում դրանց վրա և այդ ձևով քարը պայթեցնում: Տեր-Կյուրեղյանն իր բնանկարում նկարել է ջրի մեջ գտնվող պատենշի քարերը: Լսում էի նկարչի տված բացատրությունները և մտածում, որ, հավանաբար, հարկավոր է անսահման սիրել շրջապատող աշխարհը՝ նրա հին ու նոր պատմությունն այսպես հիշելու համար:

Տեր-Կյուրեղյանի երկերի շարքում առանձին խումբ են կազմում քաղաքային և գյուղական գիշերային տեսարանները: Հատկապես բազմաթիվ են վերջիններս: Լուսապատկերներից մեկում ներկայացված են խավարի մեջ խարույկի մոտ նստած մարդիկ և նրանց կողքին հանգստացող ուղտերը [13, էջ 10; 14, էջ 75]: Այս գիշերային ճամփորդները պատկերված են թեյ պատրաստելիս: Մեկ ուրիշ պատկերում տեսանելի են գիշերով աղավնատան կողքին խարույկի շուրջ նստած մարդիկ [13, էջ 59] (նկ. 8): Անհրաժեշտ է նշել, որ Տեր-Կյուրեղյանն իր աշխատանքներում հաճախ է պատկերել Պարսկաստանի աղավնատները: Ժամանակակից քաղաքաբնականներիս անձանոթ է այս կառույցների իմաստը: Նկարիչը բացատրում էր, որ դարեր շարունակ աղավնատները կարևոր նշանակություն են ունեցել գյուղացիների համար: Աղավնիների ծերտը հավաքելով՝ նրանք դրանով պարարտացրել են իրենց հողերը և նույնիսկ որպես պարարտանյութ վաճառել այն: Վերջինս մենաշնորհն էր միայն գյուղապետերի, քանի որ նրանք էին սարքում աղավնատները: Լսելով այս պատմությունները՝ ակամայից հիշում ես հայոց հինավուրց մայրաքաղաք Անիի ժայռափոր այրերի մասին [10], որոնցից շատերը նույնպես աղավնատներ էին, և մասնագետներիս համար անբացատրելի էր դրանց առատության պատճառը: Պարսիկները բորջե քյարուդար էին անվանում աղավնատները: Դրանց վրա, ինչպես վկայում է նկարիչը, արգելված էր հրացան արձակելը, որովհետև աղավնիները կարող էին վախենալ և այլևս չվերադառնալ այդտեղ:

Տեր-Կյուրեղյանը մեծ թվով՝ շուրջ քսան գործ է ստեղծել հայկական գյուղական հարսանիքի թեմայով: Նրա մոտ պահվող լուսապատկերների միջոցով գաղափար ենք կազմում Փերիայի շրջանի Նամակերտ գյուղին վերաբերող նկարներից մեկի մասին: Նկարիչը մեզ ականատես է դարձնում, թե ինչպես մարդկանց թափորը դուրս է գալիս եկեղեցուց, և բազմությունը գլխավորում են քահանան, տիրացուն, զուռնաչին, դիոլչին, հարսն ու թագավորը (փեսան) [13, էջ 11]:

Հարսանքավորները գնում են հարսի տուն, որ քեֆ անեն: Թափորի ետևից գնում են երեխաները: Բոլորն ազգային տարազներ են կրում: Այս և մյուս հարսանիքների տեսարաններում հեղինակն իսկական գունային հրավառություն է ստեղծում՝ օգտվելով ազգագրական զգեստների նկարչագեղ բնույթից: Նույն

թեմայով կատարված մի ուրիշ պատկերում հարսանիքին մասնակցող գեղջկուհիները պարում են փողոցում, նրանց կողքին փոքրիկ աղջիկը օրոր-շորոր է գալիս փոքրիկ թաշկինակը ձեռքին: Երրորդ նկարում տան բակում ցույց են տրված շուրջպար բռնած կանայք՝ վառվում կարմիր գլխաշորերով: Ահա և մեկ այլ տեսարան, որտեղ առաջին մասում պատկերված են մեծ դիմադրություն բռնած թմբակահարը և զուռնաչին՝ կանանց շրջապատում: Այստեղ կանանց թե՛ կրծքին, թե՛ գոգնոցին, թե՛ գլխից կախված են մետաղադրամներ: Տեր-Կյուրեղյանը հիշում էր, որ այդպես միայն հարսանիքի օրն են հագնվում կանայք: Հիշյալ բոլոր նկարները վաճառվել ու հեռացել են հեղինակից: Այժմ դրանց մասին դատում ենք պահպանված լուսապատկերներով: Նկարիչը բազմիցս պատկերել է հայկական հարսանիքը, բայց ամեն անգամ փոխելով մանրամասները: Այս նկարաշարի մեջ հանդիպում են բազմաթիվ օրինակներ, որոնց մեջ ներկա պարող գեղջկուհիներն արտակարգ վավռուն զգեստներով են, ուղղակի հիանալիորեն գունագեղ, ասես ապացուցելու համար, որ ի դեմս Տեր-Կյուրեղյանի գործ ունենք ոչ միայն փայլուն գծանկարչի, այլևս սքանչելի գունանկարչի հետ: Հիշյալ թեմայով ստեղծված մի նկար հեղինակը նվիրել է Կալիֆորնիայի Նախկին նահանգապետ Ջորջ Դյոքսթեյնին, իսկ «Հարսանիքը Նամակերտում», պատկերը նվիրել հանգուցյալ Վեհափառ Վազգեն Ա Հայրապետին [13, էջ 12] (նկ. 9):

Տեր-Կյուրեղյանի որդու՝ Արմենի անձնական հավաքածուի կազմում կա մի պատկեր, որը ներկայացնում է Դրախտակի հայ գյուղապետ Սամսոնի աղջկան ավելը ձեռքին դռան մոտ կանգնած [14, էջ 116] (նկ. 10): Դիտողի հիշողության մեջ երկարատև մնում է աղջկա նուրբ դեմքը, սևեռուն հայացքը, գեղեցիկ աչքերն ու ունքերը: Կարմիր նախշուն գլխանոցը, վանդակազարդ զգեստը յուրահատուկ գրավչություն են հաղորդում նրա կերպարին: Նկարի մանրամասները կատարված են խնամքով, թեթև, սահուն վրձնահարվածներով: Ողջ պատկերը լցված է լույսով: Դռան բացվածքը և բակի ստվերները խորություն են հաղորդում նկարին՝ ավելի արտահայտիչ դարձնելով այն: Այս ստեղծագործությունը նկարչի հոգում վերակենդանացնում է շատ թանկ հիշողություններ:

Արվեստագետը հաճախ է հանգրվանում Սամսոնի տան վերնահարկում՝ իր որսորդ ընկերների հետ: Պատահում էր, որ նրանց էր միանում և Սամսոնը ու հետները գնում որսի: Նկարիչը կարոտով, թախսծով էր հիշում այդ օրերը, Սամսոնի հյուրասիրությունը, նրա Նոր Ջուղա տեղափոխվելը և այնտեղ մահանալը: Այսպես ապրում էին Տեր-Կյուրեղյանի մտքում ու նկարներում տարիները, վայրերը, մարդիկ ու ճակատագրերը:

Նկարիչը պատմում էր, որ Փերիայի կանանց ավելի հաճախ է պատկերել, ի տարբերություն Չարմահալի շրջանի գեղջկուհիների, որովհետև վերջիններիս տարազն այդքան ինքնատիպ չէր: Նա նշում էր, որ 1946 թ. Հայաստան կազմակերպված ներգաղթի հետևանքով բնակչության վիճակը այդ շրջաններում կտրուկ փոխվեց: Գյուղացիների մի մասը եկավ Հայաստան, մյուս մասը տները վաճառեցին ու եկան Թեհրան, որ հայրենիք մեկնեն, բայց ներգաղթը անսպասելի դադարեցվեց, և նրանք ստիպված մնացին քաղաքում: Աստիճանաբար նրանց տարազը փոխվեց, և գործածությունից դուրս եկան դարեր շարունակ

կանանց զարդարող հագուստները: Այդ ժամանակից սկսած Տեր-Կյուրեղյանը գործի է դնում իր լուսանկարչական գործիքը՝ ազգագրական զգեստի վերջին օրինակներն անհետացումից փրկելու, վավերագրելու նպատակով:

Տեր-Կյուրեղյանն իր նկարներում շարունակաբար ցույց է տալիս, որ այս գյուղական գեղեցկուհիների առօրյան լի է բազում պարտականություններով, հոգսերով, չարքաշ ու ծանր աշխատանքով: Լուսապատկերների հավաքածուի օրինակներից մեկում տեսանելի են գլխներին մեծ բոխչաներ կրող երեք կանայք: Աշնան այդ օրը նրանք տերևներ ու ճյուղեր են տուն տանում, որ ձմեռը վառեն: Նրանց ետևում երևում է անտառը: Կանայք շավարներ են հագել և շատ գեղեցիկ գունավոր չադրաներ փաթաթել փորի շուրջ ու կապել, որ ձեռքերը ազատ մնան և կարողանան բռնել բոխչաները:

Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանի վրձնի շնորհիվ մի առանձին հմայք են ստանում գյուղական առուներն ու գետակները: Նկարչի լուսապատկերների հավաքածուի մեջ կան նկարների վերարտադրություններ, որոնք ցուցադրում են շոր լվացող կանանց: Ահա Սանգիբարան գյուղի մի տեսարան, որտեղ ծառերի միջից անցնող գետում շոր է լվանում դեռատի գեղեցկուհիներից մեկը [13, էջ 14]: Ծառերի արանքից երևում են գյուղի տները: Նկարիչը հիշում էր, որ Սանգիբարանը ծառաշատ գյուղ էր: Նրա վկայությամբ այդտեղ, ինչպես և Փերիայի շրջանի Նամակերտ գյուղում, առանձին-առանձին վերցրած շուրջ 1000-ական տուն բնակչություն կար:

Նույն թեման զարգացում է ստացել զանազան այլ նկարներում: Նկարչի վրձինն անմահացրել է Փերիայի շրջանի հայկական Միլակերտ գյուղի կամրջի մոտ գետի մեջ գորգ լվացող կանանց: Այդ նկարի մասին, ավաղ, կարող ենք դատել միայն պահպանված լուսապատկերի միջոցով:

Տեր-Կյուրեղյանը հիշում էր, որ ամեն տարի Նոր Զուղայի հայերը գնում էին Սպահանի շրջանի պարսկական Յասիչա գյուղը ընկույզ առնելու և այնտեղից վերադառնում էին հազարավոր ընկույզներով բեռնավորված: Այս գյուղին նվիրված արվեստագետի նկարներից միայն մեկի մասին կարող ենք խոսել, հիմնվելով պահպանված լուսապատկերի վրա: Վերջինս ներկայացնում է շենքի տակով հոսող ջրանցքի մեջ շոր լվացող պարսկուհիներին: Զրանցքի նեղ մայթն ակամայից հիշեցնում է Վենետիկի փողոցները: Պատկերը շատ գունագեղ է, մանավանդ, լվացող կանանց շորերի սպիտակ ու կարմիր երանգների աշխուժության շնորհիվ:

1969 թ. ստեղծված նկարներից մեկում ցույց է տրված Ղարղուն գյուղի կանանցից մեկը մածունի կճուճը լվանալիս: Արվեստագետի աշխատանքների լուսանկարչական ալբոմում կարելի է տեսնել, թե սանգիբարցի գեղեցկուհին ինչպես է լվանում կաթսան առվի ջրի մեջ: Ինչ-որ մեկը նրա կողքին ջրի մեջ է կանգնեցրել իր սայլը: Այս վերջին մոտիվը հաճախ է հայտնվում նկարչի գործերում [14, էջ 39]: Առաջին հայացքից թվում է, թե միտումնավոր ոչինչ չկա այստեղ և սովորական անփութության արդյունք է սայլի՝ ջրի մեջ գտնվելը: Այս մոտիվը նորից հայտնվում է Սանգիբարան գյուղի մուտքը ցուցադրող նկարում, որի մասին գաղափար ենք կազմում մի լուսապատկերի միջոցով: Այստեղ տե-

սանելի է գյուղամեջը և խորքում Մասիսը հիշեցնող լեռը: Տեր-Կյուրեղյանը բացատրում էր, որ ջրի մեջ մնալով՝ սայլի փայտե անիվը թրջվում է և խոնավություն քաշում իր մեջ, դրանից հետո ուռում և ճանապարհ գնալուց չի ճոճում:

Տեր-Կյուրեղյանը շատ բան էր հիշում հայկական գյուղերի և գյուղացիների վարք ու բարքից կամ նրանց աշխատանքային գաղտնիքներից ու կյանքի դրվածքից: Նա պատմում էր, որ Փերիայի գյուղերի տները շինվում էին աղյուսից, որը հետո ծածկում էին ցեխի ու դարմանի խառնուրդից պատրաստված ծեփով: Նա անգամ մտապահել էր, որ տան կտուրի եզրերին չորացած խոտ էին դնում, որ անձրևի ջրերը չտաշեն պատը: Նկարչի երկերի շարքում հատկապես մեծ թիվ են կազմում Սանգիբարան գյուղին նվիրված նկարները:

Սանգիբարան գյուղին վերաբերող պատկերներից է աղբյուրներից ջուր վերցնող ու զրուցող կանանց ներկայացնող աշխատանքը: Վերջինիս մասին նույնպես կարող ենք գաղափար կազմել լուսապատկերի միջոցով: Աղբյուրը գեղջկուհիների զրույցի վայրն էր, ուր նրանք խոսում էին ամեն տեսակ անց ու դարձի մասին:

Ավարան գյուղի (Փերիայի շրջան) նկարներից մեկում նկարիչը ցուցադրում է լի կուժերը բռնած տուն եկող կանանց: Այս ստեղծագործությունը ևս վաճառվել է ու գնացել և մնացել է միայն այն վերարտադրող լուսապատկերը: Նկարչից «հեռացած» մի ուրիշ պատկերի մեջ հավերժացած Փերիայի շրջանի Դրախտակ գյուղի տեսարանում ներկայացված են աղբյուրի ակից բխող մեծ առվից ջուր խմող կենդանիները, իսկ աղբյուրի գլխին ցուցադրված են տուն տանելու խմելու ջուր վերցնող գեղջկուհիները:

Մեկ ուրիշ լուսապատկերում տեսնում ենք գիշերով ջրի գնացած կնոջը [14, էջ 16]: Աղբյուրի գլխին ծնկի իջած, լույսի ճրագը կողքին, ջուր վերցնող կնոջ դիրքը շատ տպավորիչ է: Ասես մեր առջև է հինավուրց ժամանակներից պահպանված հեթանոսական ծես իրականացնող մի քրմուհի: Ջրի հետ կատարվող խորհրդավոր արարողություն է նմանում մի այլ լուսապատկերում վկայված նկար, որը ցուցադրում է լուսնկա գիշերով բակում տան առաջ ջուր տաքացնող երկու կանանց: Նկարիչը հոյակապ է հաղորդում բացօթյա լուսնյակ գիշերների բանաստեղծականությունը: Այս և նախորդ գործը դիտողին գրավում են հուզական տրամադրության հագեցվածությամբ:

Տեր-Կյուրեղյանը ստեղծել է բազմաթիվ նկարներ, որոնք կարծես ոչնչով աչքի չընկնող իրադարձություններ, պահեր են ընդգրկում (նկ. 11): Դրանցում, թվում է, թե կինոժապավենի հատվածի նման, ասես, կանգ է առել կյանքի մի կտորը, րոպեն կամ վայրկյանը: Այդպիսին են գյուղերի փողոցներում միմյանց հետ զրուցող մարդկանց ներկայացնող պատկերները: Սանգիբարան գյուղին նվիրված նկարներից մեկում գյուղացիները կանգնած՝ խոսում են տների արանքում: Նման մի սովորական գյուղական առօրյայից դրվագ է արձանագրված Փերիայի շրջանի Ղարդուն գյուղին վերաբերող պատկերում: Այստեղ ցուցադրված են գետը մտած ձիավորն ու կենդանիները, որոնք թրջվելով անցնում են ջրի միջով, քանի որ գյուղի կամուրջը, ըստ Տեր-Կյուրեղյանի, քանդվել էր: Նկա-

րիչը շատ գեղեցիկ է ներկայացրել գետափի եզերքի ծառերը, հեռվում երևացող գյուղական տները և խորքում ուրվագծվող մեկուսի կանգնած Եթիմ սարը:

Ժամանակը, ասես, կանգ է առել Միլակերտ գյուղին վերաբերող նկարներից մեկում, որի մասին ևս դատում ենք ըստ լուսապատկերի: Այն ցուցադրում է փողոցին նայող տան դռան մեջ նստած պառավ մի կնոջ՝ իր թոռան հետ: Այս բոլոր պատկերներում լուսանկարչական ճշգրտությամբ արտացոլվել են նահապետական կյանքի խաղաղությունն ու մաքրությունը, հովվերգական երազային աշխարհը:

1958 թվականն է կրում Սպահանից դուրս գյուղացիների կազմակերպած պտղի բացօթյա շուկան հավերժացրած նկարը, որի մասին ևս լուսապատկերն է գաղափար տալիս: Հեղինակը շուկան պատկերել է այնպես, ինչպես բազմիցս այն տեսել է: Գյուղացիներն այստեղ պտուղները վաճառում են անմիջականորեն սալյերի միջից, բացի այդ՝ գնորդները միրգն ընտրում են նաև գետնին դրված կողովներից: Կիզիչ արևից պաշտպանվելու նպատակով գյուղացիները փայտերի վրա կտոր են քաշել՝ ծածկ սարքելով իրենց համար: Մի այլ լուսապատկերում տեսանելի են Միլակերտ գյուղի փողոցում խաղող ծախող մարդիկ: Նկարիչն ունի նաև այլ ստեղծագործություններ, որոնք ներկայացնում են պտղի բացօթյա շուկաները [14, էջ 17]:

Տեր-Կյուրեղյանը բազմաթիվ մարդկանց ընդգրկող պատկերներ է ստեղծել ոչ միայն շուկայի կամ հարսանիքի տեսարանները նկարելու առիթով: Բազմամարդ նկարներ են նրա ստեղծած սմբատիզմներից շատերը: Դրանք լրագրերի վրա կատարված պատկերներ են, որոնք նկարիչը սմբատիզմներ էր անվանում: Սմբատիզմների որոշ օրինակներ կարծես ներշնչված են Սարգիս Խաչատուրյանի պատկերած հայ գաղթականների նկարներից, թեև ուղղակի կապ համեմատող նմուշների միջև անկարելի է ենթադրել: Առանձին սմբատիզմներում մարդկանց ամբոխներ են դեմ-դիմաց, կամ կողք-կողքի, զանազան մարդիկ իրար հակադիր կեցվածքներով, շեշտակի նայվածքներով [14, էջ 124-133]: Որոշ իրարանցում ու լարվածություն կա այդտեղ: Լարվածություն կա և՛ գույների, և՛ մարդկանց կերպարների մեջ: Շատ շեշտակի է այդ պատկերների ռիթմը կամ ռիթմերը: Այս գյուղերը մտնելով ու այսքան մարդկանց հանդիպելով՝ նկարիչն ուսումնասիրում է շրջապատի աշխարհը ու նրա մարդկանց, ծանոթանում, բարեկամանում նրանց հետ: Անշուշտ, բոլոր մարդիկ չէ, որ նույն ձևով են ընկալում նրան և ըմբռնում նրա գործը: Երբեմն այդ հանդիպումների ժամանակ պատահել են նաև զավեշտական դեպքեր: Տեր-Կյուրեղյանը պատմում էր, թե ինչպես մի գյուղում գեղջկուհիներից մեկն իրեն բժշկի տեղ է դրել, ներկերն էլ դեղ կարծել և եկել խնդրելու, որ իր երեխային քսի այդ «դեղերից»:

Հայ գրականության մեջ Խաչատուր Աբովյանից մինչև Րաֆֆի ու Պերճ Պողոսյան շատերն են բազմիցս և ավել կամ պակաս վարպետությամբ մարմնավորել հայ գավառական կյանքը և գյուղն իր մարդկանցով ու առօրյայով: Սակայն միայն Համաստեղին, Ակսել Բակունցին ու Հակոբ Մնձուրիին է հաջողվել ստեղծել այդ կյանքի ամենանուրբ գեղարվեստական պատկերներն ու ամենավճիտ կերպարները: Հայ գեղանկարչության պարագայում այսպիսի ընտրու-

թյուն անցկացնել հնարավոր չէ: Վրձնի հայ վարպետներից շատ քչերն են, որ չեն անդրադարձել հայ գյուղաշխարհին, սակայն Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանի օրինակը բացառիկ է: Նա բոլորից ավելի է խորացել այդ մթնոլորտի մեջ և այն դարձրել էր իր արվեստի հիմնական թեման:

Եզրակացություն

Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանի աշխատանքներն այսօր զարդարում են բազմաթիվ իրանահայերի տները, և ծննդավայրերից հեռացած մարդիկ նայում են այդ պատկերներին ու առնում հեռավոր երկրի կարոտը: Տեր-Կյուրեղյանի ստեղծագործությունները հանգրվանել են նաև Պարսկաստանի հետ առնչություն չունեցող հայերի, օրինակ լիբանանահայերի կամ Ամերիկայում ծնված երկրորդ սերնդի հայերի բնակարաններում ու աշխատանոցներում: Վերջիններիս համար այդ գործերն առհասարակ նահապետական հայ հին կյանքի պատկերներն ու խորհրդանիշներն են հանդիսանում: Դժվար է գտնել որևէ նկարչի, որ Տեր-Կյուրեղյանի նման կարևորություն տված լինի հայրենի եզերք դարձած ծննդավայրի անհետացող երևույթներին, սեփական ժողովրդի պատմական փորձին ու հիշողությանը: Տեր-Կյուրեղյանի աշխատանքների կարևորությունը դուրս է գալիս հայկական արվեստի շրջանակներից: Հայ նկարչի ստեղծագործություններն անգին վավերագրերն են նաև պարսից պատմության, մշակույթի ու գավառական աշխարհի: Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանի արվեստը հայ ու պարսիկ ժողովուրդների միացյալ պատմական հիշողությունը փրկող իրողություն է և ունի միջազգային հնչեղություն: Ժամանակի հոլովույթի մեջ զանազան ազգերի մարդկանց գործատեղիներում ու բնակարաններում հայ նկարչի ստեղծագործությունները էկզոտիկ արժեք են ներկայացնելու որպես բիբլիական մի հինավուրց ժողովրդի անհետացած կյանքի տեսարաններ կամ արևելյան մի նկարչի վրձնած պատկերներ:

Գրականություն

1. Անստորագիր, Սարգիս Խաչատուրյան, Հայկական Համառոտ Հանրագիտարան, հ. 2. Երևան, 1995, էջ 489:
2. Անստորագիր, Սարգիս Խաչատուրյան, Ով ով է, Հայեր, Կենսագրական Հանրագիտարան, հ. 1. Երևան, 2005, էջ 508:
3. Դզնունի Դ. Հայ կերպարվեստագետներ /համառոտ բառարան/. Երևան, 1977:
4. Իրանահայոց հանրագիտարան, Կազմող Ժ.Տ. Լազարյան. Երևան, 2012:
5. Կուրդինյան Կ. Սարգիս Խաչատուրյան, Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 5. Երևան, 1979, էջ 24:
6. Շիշմանյան Ռ. Բնանկարն ու հայ նկարիչները. Երևան, 1958:
7. Չուգասզյան Լ. Մեծ Եղեռնի արտացոլումը արվեստում: «Հայկական Հարց», Հանրագիտարան. Երևան, 1996, էջ 309-313:
8. Չուգասզյան Լ. Սարգիս Խաչատուրյան, «Հայկական Հարց», Հանրագիտարան. Երևան, 1996, էջ 165-166:
9. Չուգասզյան Լ. Սմբատ Տեր-Կյուրեղյանի կյանքի համառոտ ուրվագիծն և արվեստը: «Փիրք Ծննդոց», Հոդվածների ժողովածու նվիրված Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսովի հիշատակին. Երևան, 2015, էջ 532-551:

10. Кипшидзе Д.А. Пещеры Ани (Материалы XIV анийской археологической кампании 1915 года), Обработка материала, чертежи, предисловие и комментарии Н.М. Токарского (в серии «Анийские древности» IV). Ереван, 1972.
11. Avedissian O. Peintres et Sculpteurs Armeniens. Le Caire, 1959.
12. Navasargian A. Iran-Armenia, Golden bridges, 20-th century Iranian-Armenian painters. Glendale, USA, 1997.
13. Selected Paintings of Sombat Derkiverqian, Text by Manuchehr Mughari. Tehran, 2005 (In English and Persian).
14. The Life and Art of Sumbat, Foreword by Levon Abrahamian, Text, compilation and translation by A. Der Kiureghian. San Francisco-Yerevan, 2009.

References

1. Not signed, Sargis Khatchaturian. Armenian Abridged Encyclopedia, Vol. 2. Yerevan, 1995, p. 489 (In Armenian).
2. Not signed, Sargis Khatchaturian. Who is who, Armenians. Biographic Encyclopedia, Vol. 1. Yerevan, 2005, p. 508 (In Armenian).
3. Dznuni D. Armenian Artists (Abridged dictionary). Yerevan, 1977 (In Armenian).
4. Encyclopedia of the Iranian Armenians, Compiled by J.T. Lazarian. Yerevan, 2012 (In Armenian).
5. Kurghinian K. Sargis Khatchaturian. Armenian Soviet Encyclopedia, Vol. 5. Yerevan, 1979, p. 24 (In Armenian).
6. Shishmanian R. The Landscape and Armenian Painters. Yerevan, 1958 (In Armenian).
7. Chookaszian L. (The Reflexion of the Genocide of the Armenians in the Art. "The Armenian Question", Encyclopedia. Yerevan, 1996, p. 309-313 (In Armenian).
8. Chookaszian L. Sargis Khatchaturian. "The Armenian Question", Encyclopedia. Yerevan, 1996, p. 165-166 (In Armenian).
9. Chookaszian L. The short outline of life and art of Smbat Ter-Kiureghian. "Genesis Forest", Collection of the articles in memory of F.Ter-Martirosov. Yerevan, 2015, p. 532-551 (In Armenian).
10. Kipshidze D.A. The Caves of Ani (The Materials of the XIV Ani archaeological campaign of 1915). Processing of material, drawings, foreword and comments by N.M. Tokarski (in the series "Antiquities of Ani" IV). Yerevan, 1972 (In Russian).
11. Avedissian O. Peintres et Sculpteurs Armeniens. Le Caire, 1959.
12. Navasargian A. Iran-Armenia, Golden bridges, 20-th century Iranian-Armenian painters. Glendale, USA, 1997.
13. Selected Paintings of Sombat Derkiverqian, Text by Manuchehr Mughari. Tehran, 2005 (In English and Persian).
14. The Life and Art of Sumbat, Foreword by Levon Abrahamian, Text, compilation and translation by A. Der Kiureghian, San Francisco-Yerevan, 2009.

О ДОКУМЕНТАЛЬНОМ ЗНАЧЕНИИ КАРТИН СМБАТА ТЕР-КЮРЕГЯНА

ЛЕВОН ЧУГАСЗЯН*

Для цитирования: Чугасзян, Левон. “О документальном значении картин Смбата Тер-Кюрегяна”. *Искусствоведческий журнал*, N 2 (2023): 215-234. DOI: 10.54503/2579-2830-2023.2(10)-215

Искусство армян Ирана изучено недостаточно, притом что армяне строили в этой стране дворцы, особняки, гражданские постройки, создавали прекрасные образцы живописи, ювелирного искусства. Дошедшие до нас наиболее ранние сведения о деятельности армянских художников относятся к началу XIV века. Представление об этом дают сохранившиеся рукописи, иллюстрированные армянскими миниатюристами Киракосом Тавризечи, Мхитаром Анеци и Авагом.

Расцвет искусства армян Ирана относится к началу XX века. В созвездии армянских художников этого времени особое место занимает Смбат Тер-Кюрегян (1913-1999 гг.). Его живописное наследие состоит из многочисленных произведений, изображающих красоту природы Ирана, в частности, Исфахан с его дворцами, мечетями, улицами, жизнью горожан, занятых повседневными делами, а также среду сохранивших патриархальные нравы армянских деревень Ирана с домами и улочками, обычаями, костюмами, уголками природы и т.д. Художник дал автору этих строк объяснения к написанным им картинам прошлого, давно забытым нашими современниками. Благодаря созданным Тер-Кюрегяном замечательным женским портретам, до наших дней дошли изображения национальных костюмов армянок отдельных регионов Ирана. Произведения художника также знакомят с далекой и близкой историей Ирана, дают бесценные знания о древнем восточном мире и традициях, идущих из глубины веков, которым ни один армянский художник не уделял должного внимания.

Картины Смбата Тер-Кюрегяна представляют историческую, археологическую и этнографическую ценность, спасают от забвения и утраты бесценные подробности, связанные с жизнью и бытом армянского и персидского народов.

Ключевые слова: Смбат Тер-Кюрегян, Исфахан, Новая Джуга, Саргис Хачатурян, Перия, Чармагал, Сангибаран.

* Заведующий кафедрой истории и теории искусств ЕГУ, Заслуженный деятель культуры РА, действительный член Миланской академии Амброзиан (Италия), член-корреспондент Академии Монпелье (Франция), доктор искусствоведения, профессор, levonch@yahoo.com, статья представлена 26.07.2023, рецензирована 11.08.2023, принята к публикации 01.12.2023.

ON THE DOCUMENTARY SIGNIFICANCE OF SMBAT TER-KYUREGHYAN'S PICTURES

LEVON CHOOKASZIAN *

For citation: Chookaszian, Levon. "On the documentary significance of Smbat Ter-Kyureghyan's pictures", *Journal of Art Studies*, N 2 (2023): 215-234. DOI: 10.54503/2579-2830-2023.2(10)-215

The art of the Armenians of Iran is not studied enough despite the fact that in this country, Armenians built palaces, mansions, civil buildings, created beautiful examples of painting, jewelry, etc. The earliest information about the activities of Armenian artists, that has come down to us, dates back to the beginning of the XIV century. This is evidenced by the extant manuscripts illustrated by the Armenian miniaturists Kirakos Tavrizetsi, Mkhitar Anetsi and Avag.

The heyday of the art of the Armenians of Iran came in the beginning of the XX century. Smbat Ter-Kyureghyan (1913-1999) occupies a special place in the constellation of Armenian artists of that time. His artistic legacy embraces numerous works representing the beauty of landscapes of Iran, mostly – the city of Isfahan with its palaces, mosques, streets, the life of citizens, their daily routine, as well as the environment of the inhabitants of Armenian villages of Iran, who preserved patriarchal customs, their houses and backstreets, customs and costumes, and the like. The artist gave the present writer explanations for these pictures of the past that has long been forgotten by our contemporaries. Thanks to the wonderful portraits of women, created by Ter-Kureghyan, the types of traditional Armenian women's clothing from certain regions of Iran have reached us. S. Ter-Kureghyan's works also acquaint us with the distant and recent history of Iran, provide invaluable knowledge about the ancient Eastern world and traditions coming from the depths of centuries, which no other Armenian artist has paid due attention to.

The oeuvre of Smbat Ter-Kyureghyan is of historical, archaeological and ethnographic value, as it saves from oblivion and loss the priceless details related to the life of the Armenian and Persian peoples.

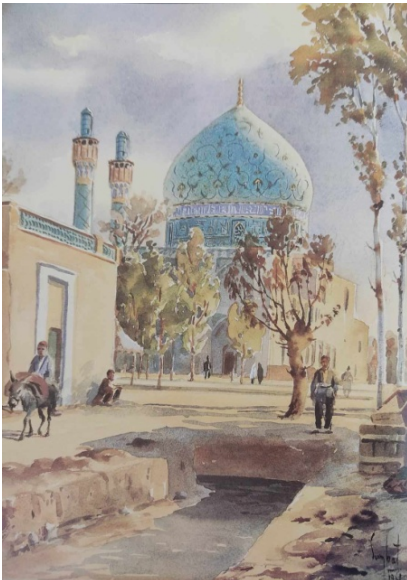
Key words: Smbat Ter-Kyureghyan, Isfahan, Nor Jugha, Sargis Khachaturian, Peria, Charmagal, Sangibaran.

* Head of the Chair of Art History and Theory of Yerevan State University, Honored Worker of Culture of RA, Member of the Ambrosian Academy of Milan (Italy), corresponding-member of the Academy of Montpellier (France), Doctor of Sciences (Arts), professor, levonch@yahoo.com. The article was submitted on 26.07.2023, reviewed on 11.08.2023, accepted for publication on 01.12.2023.

Նկ. 1. «Գյուղի փողոց», 1971 թ.,
Հայաստանի ազգային
պատկերասրահ

Նկ. 2. «Հայրական տան ջրհորը»,
1950??? թ. (աղբյուրը՝ “The Life and
Art of Sumbat”, Text Compilation and
Translation A. Der Kiureghian, San
Francisco-Yerevan, 2009)

Նկ. 3. «Մեդրեսե Չախրբաղը», 1947 թ.
(աղբյուրը՝ “The Life and Art of Sumbat”, Text
Compilation and Translation A. Der Kiureghian,
San Francisco-Yerevan, 2009)

Նկ. 4. «Նորջուղայեցի կին», 1948 թ. (աղբյուրը՝ “Selected Paintings of Sombat Derkiverqian”, Text by Manuchehr Mughari, Tehran, 2005)

Նկ. 5. «Կուժն ուսին դրած կինը», 1982 թ. (աղբյուրը՝ “The Life and Art of Sumbat”, Text Compilation and Translation A. Der Kiureghian, San Francisco-Yerevan, 2009)

Նկ. 6. «Աշնանային մի տեսարան Զայանդերուղ գետի մոտ», 1951 թ. (աղբյուրը՝ “The Life and Art of Sumbat”, Text Compilation and Translation A. Der Kiureghian, San Francisco-Yerevan, 2009)

Նկ. 7. «Հաց թխող գյուղացի կանայք», 1983 թ. (աղբյուրը՝ “The Life and Art of Sumbat”, Text Compilation and Translation A. Der Kiureghian, San Francisco-Yerevan, 2009)

Նկ. 8. «Գիշերով աղավնատան կողքին խարույկի շուրջ նստած մարդիկ» (աղբյուրը՝ “Selected Paintings of Sombat Derkiverqian”, Text by Manuchehr Mughari, Tehran, 2005)

Նկ. 9. «Հարսանիքը Նամակերտում», 1991 թ., Էջմիածին, Մայր Աթոռի հավաքածու

Նկ. 10. «Դրախտակի հայ գյուղապետ Սամսոնի աղջիկը» (աղբյուրը՝ “The Life and Art of Sumbat”, Text Compilation and Translation A. Der Kiureghian, San Francisco-Yerevan, 2009)

Նկ. 11. «Գյուղի տեսարան», 1971 թ., Հայաստանի ազգային պատկերասրահ

